

Balázs Eszter

„Kozmikus laboratóriumi kísérlet”: Ferenczi és a nagy háború a publikációk és más dokumentumok tükrében

Ferenczi Sándor összes művei, 3. kötet. Háború, forradalmak, pszichoanalízis, 1914–1919. Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Borgos Anna és Pető Katalin. Főszerkesztők: Mészáros Judit, Harmatta János, Bókay Antal. Budapest: Oriold és Társai, 2023. 420 oldal.

„Ukrajnában nemcsak a romokkal, de az emberi roncsokkal is kezdeni kell majd valamit” – olvasható a lassan két éve a szomszédban zajló és ezzel alig egy emberöltő után ismét tartósan közel került háborúval foglalkozó egyik hazai újságcikkben.¹ A rettenetes 20. század után legalább a poszttraumás stressz-szindróma, amivel ukránok generációinak kell majd belátható időn belül megküzdeniük, nem ér bennünket váratlanul, s az mára széles körben ismert a szakemberek körében. A háború okozta lelki betegségek – amelyeknek a vietnámi háború óta a PTSD a gyűjtőneve – gyógyítása ugyanis nem újkeletű; több mint száz éve zajlik.² Az első világháború volt az első olyan háború, amely során a háborús neurózist az összes hadviselő országban már az összecsapások alatt elkezdték vizsgálni: 1914 és 1918 között a frontról kórházba került katonák titokzatos fejfájásra, fülzúgásra, érzékszervi érzékenységre, illetve remegésre, görcsökre panaszkodtak, de az orvosok hiába keresték szenvedésük szervi okát. Az 1915-től fokozatosan az összes hadviselőnél leírt akut neuraszténia (köznyelven: „gránátsokk) ugyanis nem testi, hanem lelki eredetű volt, és többek között az ekkor katonaeorvosként a magyar hátszágban szolgáló Ferenczi Sándor pszichoanalitikus állított fel 1916-ban e tünetegyüttessel kapcsolatban áttörést jelentő diagnózist.

¹ <https://24.hu/belfold/2023/11/10/ukran-orosz-haboru-interju-poszttraumas-stressz-szindroma-jaszberenyi-sandor/>

² Nem szisztematikus feljegyzése már korábbi fegyveres konfliktusoknál is megtörtént, lásd: Megszégyenítéssel gyógyították a gránátnyomást. *BBC History Magazin*, 2015. szept. 20. https://index.hu/tudomany/tortenelem/2015/09/20/megszegyenitessel_gyogytottak_a_granatnyomast/

Az „ideg orvos” Ferenczinek számos, az első világháború és az azt követő forradalmak idejéből származó pszichoanalízistörténetileg és történettudományos szempontból is érdekes, felkavaró vagy éppen megrázó dokumentumot tartalmazó kötete tanúsítja, hogy 1914 és 1919 között Freud magyar tanítványának drámai epizódokban is bővelkedő élete szorosan összekapcsolódott az ország hányatott történetével. A mélylélektan hazai úttörője az első mozgósítások idején lett katonaeorvos, és 1918 őszén ugyanúgy a császári és királyi hadseregtől szerelt le (honvéd ezredorvosként), mint például azok a háborút túlélő – frontokat megjárt – katonatársai, akiket maga is gyógyított.

Mivel elmúlt negyvenéves, katonaeorvosként nem került ki a frontra: 1916-ig a pápai honvéd huszárezrednél, ezt követően a cs. és k. Mária-Valéria ideiglenes barakk-kórházban, 1917-től pedig az újpesti cs. és k. tartalékkórházban, majd megint a Mária-Valériában gyógyított. Az itt szerzett tapasztalatai Ferenczit nagyban hozzásegítették az ipari és totális háború addig nem ismert körülményei között elharapózott – és már a háború első évében a brit orvosok által gránátsokként tömegeken regisztrált – neuraszténiás betegségek leírásában és gyógyításában. Ferenczi a háború nagy részében, amikor nem Freudnál volt analízisben, vagy nem épp törvényszéki gyakorlatot végzett, esetleg pszichoanalitikus munkákat ismertetett szaklapokban, e forradalmian új anamnézis (majd diagnózis) felállításán dolgozott, és annak egyre bővülő ismeretében gyógyította betegeit. Orvosi tevékenységét a Monarchia Magyarországon 1916-ban arany érdemkereszttel (koronával) ismerték el.

Az akut idegbetegségekben szenvedő katonák kezelése nemcsak Ferenczi ekkori orvosi tevékenységét határozta meg alapvetően, hanem pszichoanalitikus gondolkodásában is fordulatot hozott. A háború első évében megjelent *Ideges tünetek keletkezése és eltűnése* című tanulmánykötetének – amelyből még értelemszerűen hiányzik a háborús neurózisok megfigyelése, de jelzi azt az irányt, ami felé Ferenczi lelkibetegségek iránti érdeklődése fordul majd – alapvetően a Freud által korábban leírt ún. hisztériás megbetegedések a témája. A Mária-Valériában szerzett tapasztalatok alapján a pszichoszomatikus hátterű háborús neurózisról először 1916-ban magyarul (három részletben) a *Gyógyászatban*, majd 1917-ben az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*-ben írt. Ezzel, miként Erős Ferenc írja, „új alternatívát kínált a katonai pszichiáterek között zajló vitához, amelyben az egyik oldalon az ilyen neurózisoknak organikus (elsősorban degeneratív, neuraszténiás) hátteret tulajdonítottak, a másik oldalon pedig a traumás neurózisban szenvedőket a szó köznapi, Freud előtti értelmében »hisztériásnak«, azaz szimulánsnak, gyáva megfutamodónak, erkölcsi fogyatékosnak, femininnek nyilvánították.”³

1918 őszén, a háború végével pedig, ahogy az ország jelentős része, Ferenczi is az új köztársaság híveként a demokratikus reformok mellé állt. Az országon végigsöprő szakszervezeti mozgolódásba is bekapcsolódva belépett a Magyarországi Szociáldemokrata Orvosok szakszervezetébe, és a nyilvánosságban kitartóan „a lelki gyógyítás tudományának” orvosképzésbe való integrálása mellett érvelt. Ugyanakkor pszichoanalitikus gondolkodásában annak ellenére sem történt baloldali fordulat, hogy

³ Erős Ferenc: Lélekgyógyászat a háború szolgálatában. Freud, Ferenczi és a „háborús neurózisok”. In: Uő, *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Budapest: Jászöveg, 2007, 108.

szinte a teljes magyar értelmiség pacifizmusánál fogva balra tolódik 1918 őszén. Hogy ez a balra tolódás mennyire csak korlátok között vonatkozik Ferenczire, az jól megítélhető 1918. szeptemberi referátumából is, amelyben a hagyományos, a pszichoanalízist negligáló neurológia és a történelmi materializmus között párhuzamot vonva kijelenti: a társadalmi és a lelki gyökerű bajok teljes megértéséhez és orvoslásához mindkettő elégtelen.⁴ Ugyanakkor a felgyorsult történelmi események forgószele őt is felkapja, és az ország összeomlása nyomában járó politikai radikalizálódás, ahogy jó néhány más, nem (kifejezetten) baloldali író vagy értelmiségi számára (gondoljunk csak Babits Mihályra vagy Fülep Lajosra), az ő számára is példátlan lehetőségeket teremt. Az 1919. márciusában a demokratikus kibontakozást gyorsan felváltó kommunista rezsim ugyanis lehetővé tette, hogy a Budapesti Tudományegyetemen (hosszú várakozás után) létrejöjjön a világ első pszichoanalízis tanszéke az ő vezetésével (egyetemi tanári kinevezést is ekkor kap). A kezdetben magát illúziókba ringató liberális értelmiség többi tagjához hasonlóan azonban Ferenczi is hamar csalódott a kommünben, visszariad annak diktatórikus módszereitől. A Tanácsköztársaság bukását követő ellenforradalmi rendszer azonban így is megtorolja a „vörös” kinevezést: Ferenczit elbocsátják, a Budapesti Királyi Orvosegyesületből is kizárják, tanszékét megszüntetik. Röviden ez a történet.

Ferenczi tevékenysége az első világháborúra vonatkozóan elég jól feltárt Harmat Pál⁵, Erős Ferenc és mások tanulmányainak köszönhetően. A most megjelent gazdag dokumentumkötet azonban a dokumentumokhoz való egyszerű hozzáférésnek köszönhetően újabb kutatásokat, akár újraértelmezéseket is inspirálhat.

Az alábbiakban Ferenczi háborúhoz való viszonyával foglalkozom részletesebben; a csak pszichoanalitikus tartalmú szövegeit, keletkezzenek azok a katonai orvosi működése alatt (mint amilyen pl. az 1915 tavaszán Pápán írt, „A szexualitás elméletéről” című, később a *Gyógyászatban* közölt dolgozata), s amelyekben nincs jellemzően utalás a háborúra, ebben a recenzióban nem érintem, ahogy a forradalmakkal sem foglalkozom, mivel azt az időszakot Erős Ferenc már számos tanulmányában alaposan bemutatta. Míg Ferenczi forradalmak alatti tevékenysége és orvosi reflexiói szintén már jól ismertek, a háború alatti gyakorlati és elméleti tevékenysége – nem annyira a pszichoanalízistörténet felől, mint inkább a háborús stúdiumok felől – alaposabb tanulmányozásra tarthat számot: a háborúval foglalkozó írásait nemcsak általában a „háború kultúrájához”⁶ viszonyítva lehet értelmezni, hanem az 1914-18 közötti háborús logika alapján is működő tudományos szellemi cserék kontextusában is.

Ferenczi életrajzából és publikációiból egyértelművé válik, hogy a háború teljes időtartama alatt a magyar hadi egészségügy oszlopos tagja volt: nemcsak gyógyított, és (a saját kutatómunkája számára is hasznosíthatóan) új anamnéziseket írt le, hanem a hadsereg állományában mindvégig olyan orvosi feladatokat is ellátott, amelyek kifejezetten a haderőbővítéssel voltak kapcsolatosak, és amiket katonaként is meg

⁴ A háborús neurózisok pszichoanalízise, 338.

⁵ Harmat Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908-1993*. Sopron: Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1994.

⁶ Lásd Annette Becker – Stéphane Audoin-Rouzeau: *Az újraírt háború, 1914–1918*. Budapest: L'Harmattan, 2006.

kellett tennie, például 1915-ben különféle sorozóbizottságok tagjaként. Hogy a „katonás fellépéssel”⁷ jellemzett Ferenczi milyen mélyen azonosult a hadsereggel, amelynek alkalmazottja volt, arra az is jó példa, hogy terápiás gyakorlatát is hajlandó volt militarizálni: a pápai királyi honvéd huszárezred századparancsnokával 1915-ben sikeresen lefolytatta a világ első „lovás analízisét”. Működése tehát elég részletesen felrajzolható – Harmat Pál, Erős Ferenc és Lafferton Emese is foglalkozik a háború alatti tevékenységével –, ám az a kérdés még alapos feltárás igényel: hogyan gondolkodott Ferenczi magáról a háborúról, hogyan viszonyult az összecsapáshoz annak különböző szakaszaiban, és az egyre gyűlő tapasztalatok birtokában. Erős Ferenc mutatott rá tanulmányában a Freuddal való levelezésében képviselt fenntartások és az orvosként a hatalmi célokkal való azonosulás közötti feszültségre⁸ – és ez a megállapítás mindenképp további kutatásokat tesz szükségessé.

Legelső, háborúnak szentelt írása a pszichoanalízis iránt nyitott modern irodalmi folyóirat, a *Nyugat* hasábjain jelent meg 1914 nyarán „A veszedelmek jégkorszaka” vészjósló címmel. A megjelenés az ún. augusztusi láz idején történt, amikor a legtöbb városi és /vagy értelmiségi férfi még lelkesedéssel fogadta a rövidnek remélt háború hírért – a háborús naplónak is tekinthető Freud–Ferenczi levelezéséből azonban tudható, Ferenczi mennyire anakronisztikusnak tartotta ezt a lelkesedést.⁹ Már ebben a világtörténelmi tapasztalatokat egybesűrítő, rövid cikkében – a történelmi szakirodalom azóta bevett fogalmával – laboratóriumként írja le a háborút: a kísérleti lélektan „kozmosz laboratóriumi kísérletének” nevezi, amely maszk nélkül a maga nyers valójában mutatja meg az embert. Kimondja, amit ezt követően, a kezdeti várakozásokkal szemben gyötrelmesen hosszan elhúzódó háború során egy ideig senki – ő maga sem –: a katonák ölni és magukat öletni mennek a háborúba, és hogy a háború nem más, mint regresszió az őállapotba (jégkorszak). Két tanulságot is levon ekkor, a háború első pillanatában önmaga és mások számára: békében ne szégyelljük ösztöneinket (ezzel tulajdonképpen saját korábbi terápiás munkáját is igazolni igyekszik), „háborúban pedig ne tagadjuk meg gyáván az élet magasabb kultúrértékeit”, és csak annyit áldozunk fel a kultúrából, amennyit okvetlenül szükséges. Hogy humánusra ösztönző szavai végül mennyire találtak értő vagy éppen süket fülekre 1914-1918 között, az a háború kultúrtörténetéből olvasható ki.

A következő, közvetlenül a háborúval foglalkozó írását („A 43–50 évesek sorozása”) már a 7. huszárezred orvosfőnökeként jegyzi, s nem irodalmi, hanem egy nonkonformista orvosi szaklapban, a *Gyógyászatban* (1915. szept. 5.) jelenteti meg. A tárgyilagos, orvosi szaknyelven jegyzett irat ugyanakkor optimista hangvétele miatt mégis meglepő lehet az utókor számára – noha annak fényében, hogy Ferenczi katonáorvosi minőségben a háborús gépezet része lett, és rá is hatott a háború normalizációja, sőt azt ő maga is elősegítette, végül is ez a dokumentum is értelmezhetővé válik. Tanulmányában Ferenczi – a totális mozgósítás jegyében elrendelt – 1200 fő idősnek számító (43-50 éves) népfölkelő férfi (azaz önkéntesekből álló fegyveres kiegészítő erő) sorozásán szerzett tapasztalatait foglalja össze úgy, hogy a *Nyugat*-beli cikkéhez képest itt megnyilvánuló némi hadiorvosi fölényről is

⁷ Harmat Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*, 82.

⁸ Erős Ferenc: *Lélekgyógyászat a háború szolgálatában*. Freud, Ferenczi és a „háborús neurózisok”, 120.

⁹ Uo., 104.

tanúbizonyoságot tesz.¹⁰ Ferenczi leírja – és ez ismert dolog a hadtörténet számára – jelezve a háború különleges totalitását, hogy ilyen idős állományt korábban nemigen küldtek tömegével a frontra. Majd hozzáteszi: eredetileg mindenki azt feltételezte, minél idősebb a jelentkezők csoportja, annál rosszabb egészségügyi állapot várható, ám az élet rácafolt erre. „Váratlan jelenségnek” nevezve a besorozottak meglepően jó „izomerejét” és „jólétapláltságát”, ahogy a tüdőbajosok elenyésző számát is, Ferenczi azt is örvendezve állapítja meg, hogy kevés köztük az „aggastyán” (megvan a hajkoronájuk és jó az általános „tónusuk”). A jelentésben semmi felháborító nem lenne, ha mondjuk népegészségügyi felmérés keretében készült volna (egyébként annak is alkalmasnak találja a szerzője, írását a KSH figyelmébe ajánlva); így viszont, hogy Ferenczi 1914. augusztusi szavait idézzük: olyan parasztemberekéről van szó, akik ölni és magukat öletni mennek a háborúba, mindent összevetve mégis felkavaró. Ebből a leírásból ugyanis (nyilván mert hivatalos „orvosfőnöki” feljegyzésről van szó, és mert eltelt a háború kitörése óta egy teljes év) már hiányzik a háború horrorjának felemlegetése (az a *Nyugat*-beli cikkben egyébként is a mindenkori háborúk kapcsán volt megfogalmazva), ahogy az együttérzés szikrája is csak a feljegyzés végén „gyullad ki”, amikor Ferenczi felidézi az általa besorozott családapák (véletlenül meghallott) kétségbeesett szavait.

Ha csak fennmaradt publikációit vagy beadványait nézzük, néhány hónapon belül Ferenczi már nem a sorozóbizottság nagyhatalmú katonarvos tagjaként, hanem gyógyító idegorvosként folytatja feljegyzéseit, megcsillantva intézménygründoló képességeit is. „Agysérüléssel katonák utókezelése” (1915) című beadványa, amelyet munkáltatójához, a magyar királyi Honvédelmi Minisztériumhoz intéz egy agysérültek és más idegösszeroppanástól szenvedő katonák számára elkülönítendő osztály megalapításának szükségességéről, a hadi neurózisok első hazai pszichoanalitikus leírásának és a katonai hierarchiában való hivatalos kommunikálásának tekinthető. (Ferenczi a „hadi pszichoneurózisok” és az elmebetegségek különválasztását is szorgalmazza a beadványban.) Ebből kiderül, Ferenczi mélységesen meg volt győződve, hogy új típusú (az ipari háború okozta) neurózisokkal van dolga, és hogy a kezeletlen vagy megfelelő kezelés hiányában a kórházakból elbocsátott betegeknek is segítő kezet nyújtana. Továbbá etnikai-nyelvi alapon kívánta megszervezni a sokszor nemcsak helyváltoztató mozgás-, hanem beszédproblémákkal is küzdők oktatását (kezdve a magyarokéval). Itt egyértelmű, hogy az esetek leírásához Ferenczi korábbi – elsősorban a Munkásbetegségélelyező Pénztár idegorvosaként sebesült munkásoknál szerzett – megfigyeléseit használta fel. Úgy tűnik, a háború váratlanul mindazt igazolni tudta, ami korábban foglalkoztatta, többek között a pszichoanalízis társadalmi jelentőségére vonatkozóan („A pszichoanalízisről s annak jogi társadalmi jelentőségéről”, 1914).

Nyilván a háború előrehaladtával növekvő számú harctéri neurózisos eset miatt¹¹ Ferenczi kérése haladéktalanul meghallgatásra talált. Egy év elteltével – 1916

¹⁰ A népfelkelők életkoráról az eredeti jogszabály nem rendelkezett, azonban a törvényt 1915-ben módosították (1915. évi II. törvénycikk): 18 és 50 között minden magyar hadra fogható állampolgár népfelkelési kötelezettséggel bírt. Így fordulhatott elő, hogy apa és fia ugyanannak az ezrednek a tagjaként harcolt. (Kaba Eszter: De kik azok a népfelkelők? <https://elsovh.hu/de-kik-azok-a-nepfelkelok>)

¹¹ Cs. és. k. adatok híján vegyünk egy brit adatot: a Somme melletti ütközetben (1916) brit oldalon a sebesültek 40%-a szenvedett gránátnyomástól.

februárjában – már a kijárt és elnyert pozícióból, a Mária-Valéria barakk frissen létrehozott ideg- és elmegyógyászati osztálya éléről ír egy referátumot, melyben először számol be az ún. gránátnyomásról mint tisztán idegi alapú megbetegedésről („A háborús hisztéria két típusáról”).¹² Itt egy új diagnózis – „egy patológiában eddig ismeretlen tünetkomplexum” – felállításának részleteibe nyerünk bepillantást: Ferenczi leírja, hogy eleinte organikus agy- illetve gerincvelőbántalmakra gondolt a betegeknel, és csak idővel, a jellemző tünetek hiányáról és az egyes esetek összképéről meggyőződve változtatta meg orvosi véleményét. Végül a regresszív mozgástól (járászavartól, fejremegéstől), illetve különböző kontrakcióktól szenvedő katonabetegek tüneteinek pszichogén jellegét hangsúlyozza, és a tanulmány végén már a „traumás neurotikusokról” beszél, de még a hisztériás megbetegedések csoportja részeként. (A hisztéria kifejezéssel a kulturálisan rétegzett századfordulós betegségleíráshoz köti ekkor még a gránátnyomást; ez az a kifejezés, amit mások, például az ún. degeneráció hívei is használnak.) Ferenczi tudományos felismerése (melyet 1916 márciusában a *Gyógyászatban* „Előzetes megjegyzések a háborús neurosis néhány típusáról” címmel, majd 1917-ben a német *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*-ben publikált) és gyógyító szándéka életbevágó volt. Már a háború alatt megpróbálta elfogadtatni, hogy a háborús extrém stressz miatt a férfiak összeomolhatnak, és az nem jellemük hiányából fakad. (Hogy ez egy folyamat volt, azt jól visszaadja, hogy míg 1916-ban „traumás neurotikusokról” beszélt, 1918 őszén már a háború horrorját és az állam felelősségét is jobban kifejezve az „idegi hadirokkantak” kifejezést használta. Az „idegi hadirokkantság” fogalmával természetesen az érintetteknek állami segílyt is remélni lehetett.)

Lafferton Emese nagyszabású angol nyelvű magyar pszichiátriátörténeti monográfiájából¹³ kiderül, hogy az összes hadviselőnél voltak viták, amelyek a gránátnyomás kapcsán szembeállították a szomatikus és a lelki gyökereket hangsúlyozó orvosokat. Olyan magyar orvosokról is tudunk, akik nem a háború okozta pszichózist, hanem a hisztérikus diszpozíciót tekintették a tünetek forrásának. De akármi volt is a megjelölt ok – és ebben az idegorvosok többsége nagyon különbözőt Ferenczitől –, a katonák gránátsokkjának gyógyításakor brutális eszközöket, pl. áramütést is alkalmaztak, abban a reményben, hogy az majd segíti őket visszatalálni hősiességükhez. A degeneráció hazai atyjának tekinthető Jendrassik Ernő neurológus-professzor például a Budapesti Királyi Orvosegyesület 1916. április 1-i ülésén a „háborús süketnémaság gyógyított eseteiről” beszámolva az árammal kezelés hatékonysága mellett érvelt. Ő később is Ferenczi ellenlábasa lesz, egy ízben (a Berinkey kormány idején, 1919 elején) sikeresen meg is akadályozza egyetemi tanári kinevezését.

¹² A gránátnyomás fogalma és első publikus leírásai 1915-től fogva jelennek meg magyar kiadványokban, és érdekes (bár nem meglepő) módon éppen tanítóképzők kiadványaiban, melyekben megemlékeznek elesett vagy kórházba került növendékeikről. Ez mégsem egészen véletlen, hiszen az önkéntes diplomások sokszor tisztként, de tapasztalat nélkül, a sorokban elől harcolva, a legjobban ki voltak téve a tüzérségi harcoknak, gránátrobbanásnak, illetve a halált okozó sérülésnek is. Lásd pl. *Magyar Királyi Állami Polgári Tanítóképző-intézet évkönyve*, Budapest, 1915.

¹³ Emese Lafferton: *Hungarian Psychiatry, Society and Politics in the Long Nineteenth Century*. Cham: Palgrave Macmillan, 2021.

Még tovább vezető kérdés, hogy a gránátsokk orvosi (azon belül pszichoanalitikus) elismerésének elkerülésére irányuló folyamatos hatalmi nyomás – ami jól dokumentált a brit történetírásban – hogyan érhető tetten a központi hatalmagnál, Berlinben, Bécsben és Budapesten. Miképp egyeztettek össze a Monarchia egészségügyi hatóságai a háborús neurózisok háborúban is változó percepcióját és kezelését a tömegmozgató háború tényével, és hogyan instrumentalizálták a háborús neurózisokat? Erős Ferenc az elektromos kezelést alkalmazó Gonda Viktor ideggyógyász kapcsán említi, hogy mind Gonda, mind az őt támogató egészségügyi hatóságok törekvése az volt, hogy „a páciensek a lehető leghamarabb visszakerülhessenek a frontszolgálatba”.¹⁴ Érdeemes a háborús neurózisok pszichoanalitikus megközelítésének hatóságok általi percepcióját tehát ebben a kontextusban is mérlegre tenni: hogyan viszonyult az osztrák-magyar hadvezetés és hadi egészségügy Ferenczi orvosi véleményéhez és módszeréhez? A hadvezetésnek akár érdekében is állhatott felismerni a gránátsokk pszichológiai értelmezésében rejlő hadi előnyöket: mert ha a férfiak „sértetlenek” voltak és elmebetegnek sem voltak nyilváníthatók, elvileg könnyebb volt őket visszaküldeni a frontra, hogy folytassák a harcot. 1918 októberében az Osztrák-Magyar Hadügyminisztérium feltehetőleg ennek szellemében adott ki rendeletet az idegállomások kiépítéséről (bár ez már nem valósult meg).

Ferenczi helyzete azonban mégsem volt egyszerű: miközben orvosi-pszichológiai felfedezése sok tekintetben úttörő volt a többi hadviselőnél – pl. a németeknél – megvalósult hasonló orvosi felismerési folyamatokhoz képest is, a témában közölt publikációi vitatottak vagy ellentmondásosak maradtak hazai orvosi körökben a háború alatt. Miként Erős Ferenc írja, csak Gonda sikertelenségével és az utána támadt ürben, a háború vége felé nyílt tér a számára a háborús neurózisok gyógyítása tekintetében.¹⁵

Bár a nyugati fronton domináns ún. lövészárk-háború jobban kedvezett a tünetek kialakulásának, a keleti vagy déli frontokon harcoló katonák is nagy számban szenvedtek háborús neurózistól; ha megnézzük a hazai háborús sajtót, akkor azt látjuk, hogy idegsokkról már 1914 szeptemberében cikkeztek, és 1915-ben forgalomba jött a gránátnyomás kifejezés is.¹⁶ Az ideggyógyász Sarbó Artúr például már 1914 decemberében gyógyított gránátnyomástól szenvedő betegeket szervi elváltozást feltételezve, és kis idővel később Décsi Imre orvosnak, illetve Lengyel Menyhért író-publicistának köszönhetően a széles nyilvánosság is megismerhette az új háborús „idegesség” jelenségét.¹⁷ Idővel a sajtó azonban egyre kisebb problémának állította be a kórt, s miként az Sarbó példájából is kiderül, inkább szervi elváltozást feltételeztek orvosi körökben is. 1917-től, írja Erős Ferenc, az osztrák-magyar hadvezetés számára egyre nagyobb problémát jelentettek a neurotikusok¹⁸, miként az indirekten a sajtó

¹⁴ Erős Ferenc: Lélekgyógyászat a háború szolgálatában. Freud, Ferenczi és a „háborús neurózisok”, 115.

¹⁵ Uo., 118.

¹⁶ Egyébként a „gránátnyomás” kifejezésnél sokkal elterjedtebb volt a magyar sajtóban az „idegsokk” kifejezés; ha valaki fel akarja tární a harctéri neurózis magyar recepcióját, elsősorban ezt kell kvantitatív és kvalitatív elemzéssel megközelítenie.

¹⁷ Décsi Imre: Háborús idegesség. A katonákról. *Világ*, 1915. febr. 14., 14.; Lengyel Menyhért: A katona idege. *Az Est*, 1915. ápr. 6., 2.

¹⁸ Erős Ferenc: Lélekgyógyászat a háború szolgálatában. Freud, Ferenczi és a „háborús neurózisok”, 115-116.

bagatellizálásában is visszatükröződött. Jó példa erre a *Borsszem Jankó* alábbi élcelődése 1917-ből: „Gránátnyomás. Valamikor a legnépszerűbb betegség volt (1914-15). Ma már visszanyom a lövészárokból.”¹⁹ Más sajtócikkekből is arra lehet következtetni, hogy 1917 körül már sem a hadvezetés, sem a társadalom nem nagyon tekintette a gránátnyomást olyan állapotnak, amely tartósan távol tarthatja a katonát a fronttól: „Harctéri följegyzések. Egyik tisztünk panaszkodott, hogy reumája van. Egy másik tréfás tiszt lemondóan azt mondja neki: »Barátom, nálunk a tüdőbaj nem betegség, a gránátnyomás semmi, az idegsokk, honvágy, a reuma, az nem cikk... Gondolj valami okosabbat!«”²⁰ (Míg az osztrák-magyar nem vagy kevésbé, a brit hivatalos értelmezés és gyakorlatok története jól ismert: miközben 1917-ben a brit hadseregben teljesen betiltották a „gránátsokkot” mint diagnózist, és még az orvosi folyóiratokban is cenzúrázták az említését, a gyakorlatban gyors, hadi szempontból kármentő intézkedéseket hoztak: 1917-től már az első tünetek megjelenésekor pihenni küldték a sokkos katonát, s ha a tünetek fennmaradtak, akkor először az arcvonal melletti sebesültellátó állomásra küldték, majd ha ez sem jött be, evakuálták az érintettet azon négy speciális pszichiátriai központok egyikébe, amelyeket az arcvonalak mögé állítottak fel a „még nem diagnosztizált idegbetegek” számára.)

A kötetben közölt dokumentumokból kiderül, milyen kutatásokra tudott támaszkodni Ferenczi az időszakban, és hogyan viszonyult ő maga a nemzetközi tudományossághoz, az idegbetegségek gyógyításának nemzetközi közegéhez, illetve annak háborús helyzetben elakadt csatornáihoz, egyoldalúvá válásához. Az önálló – az elmebetegeketől elkülönített – háborús idegosztály megteremtésére vonatkozó beadványában, amit már tárgyaltunk, osztrák kollégáinak kutatásaira és terápiás sikereire hivatkozik. Ez pedig teljesen beleillik a korabeli tudományosság háborús logikájába, hiszen a szövetségesekre hivatkozás megszokott fordulat volt a háborús tudománysszervezésben, orvoslásban, ahogy más szellemi vagy egyéb társadalmi területeken is 1914-1918 között. Ezzel komplementer módon az ellenséges országok eredményeinek a bemutatása inkább kritikusan vagy legalábbis ellentmondásosan történt. Ehhez érdemes megemlíteni Ferenczinek a francia ideggyógyászok freudizmus-bírálatára adott 1915-ös kritikáját is²¹, amit éppúgy értelmezhetünk a nemzetközi tudományos kapcsolatok fenntartásának demonstrálásaként, ahogy – épp ellenkezőleg – az ilyen kapcsolatokon felülemelkedő háborús logika győzelmeiként is:

1) annak ellenére, hogy a nemzetközi kutatás kapui bezáródtak a háborúval, Ferenczi mégis hosszú tanulmányt szentel egy az ellenséges Franciaországban (közvetlenül a háború előtt) íródott műnek;

2) ám a bordeaux-i pszichiátriai iskola pszichoanalízis-bírálatának kifinomult és tartalmas tudományos érvekkel való „szétszedésével” Ferenczi német nyelvű tanulmányában tulajdonképpen a német (és azzal aktuálisan szövetséges magyar) kultúrkörben megfogant freudizmus fölényét tudta bizonyítani, kimutatva, hogy francia kollégái ellentétes felfogása „a »freudi gondolat« félreértéséből és önkényes felfogásából keletkezett”.²² Ezzel Ferenczi – akarva-akaratlanul – a háború

¹⁹ *Borsszem Jankó*, 1917. júl. 1., 12.

²⁰ *Élet*, 1917. júl. 15. 9(28): 670.

²¹ A bordeaux-i pszichiátriai iskola a pszichoanalízisről

²² Uo., 199.

melléktermékeként megjelenő „kultúrák háborújának” diskurzusát erősítette a központi hatalmak oldalán.

Nem sokkal később (1916-ban) viszont Ernest Jones németről angolra fordítja munkái egy részét, amely egy amerikai kiadónál lát napvilágot²³ – bizonyítva, hogy háborús ellenségeskedés ide vagy oda, Ferenczire az angolszász világban is kíváncsiak (persze 1916 ebből a szempontból szerencsésebb év volt, mint 1917, amikor az USA is hadba lépett az antant, azaz Magyarország ellenségeinek oldalán).

Ferenczinek ezek az írásai a háború első felében keletkeztek, amikor még lehetett bízni (igaz, az egyre keservesebben elérhető) győzelemben, és mindent vagy szinte mindent a háború normalizációja hatott át. Ferenczinek a következő, háborúval foglalkozó referátuma viszont már a hadihelyzetben bekövetkezett végső fordulat után, 1918 őszén íródott; akkor, amikor már lehetett tudni, hogy Magyarország a vesztesek oldalán írja a történelmet, mégis, a békevágy már olyan hatalmas volt a tömegekben, hogy minden reálpolitikai mérlegelést háttérbe szorított. A Galíciában zűrzavaros hadihelyzet miatt Budapesten megtartott, de a még mindig elhúzódó háború miatt csak a központi hatalmak tudósai által képviselt nemzetközi pszichoanalitikus kongresszuson Ferenczi már minden köntörfalazás nélkül levonhatta azt a megrázó következtetést a referátumában, hogy „a háború tömegesen produkálta az idegbetegségeket, amik magyarázatot és gyógyítást követeltek”.²⁴ Az előadás arra is alkalmas volt, hogy részletesen bemutassa, hogyan jutott el ő, Freud, Breuer és mások a francia ideggyógyászok (Charcot és Janet) nyomán a traumás neurózisok pszichoanalitikus megközelítéséig. Referátumában Ferenczi a háborús neurózissal kapcsolatban csak a központi hatalmak tudósainak az eredményeit emelte ki, és pl. nem tette szóvá (amit ma már tudunk), hogy a gránátnyomás (*shell-shock*) kifejezést eredetileg a brit Charles Myers pszichológus vezette be a köztudatba a *The Lancet* című brit orvosi lapban, az 1915-ös loosi ütközet után²⁵ (nota bene: még jó darabig se orvosilag, se pszichológiailag nem tudták sehol sem jól értelmezni ezt az új betegségegyüttest). 1918-as referátumával ugyanakkor Ferenczi mégis megtette az (egyik) első lépést a pszichoanalízis újbóli tényleges, a háború utáni helyzettől remélt nemzetköziesítése felé is azzal, hogy rámutatott a gránátnyomás diagnosztizálásának 19. századvégi francia szellemi gyökereire.

Míg Nyugaton is – győzelem ide vagy oda – szintén óriási vérveszteséget jelentett az első világháború, és ezért annak össztársadalmi traumáját számos eszközzel és politikával kívánták utólag enyhíteni, Európa keleti felében az impériumváltások miatt csak jóval később, és gyakran felemásan vették figyelembe a társadalmak érintettségét. Budapesten nem jött létre az angol *War Office Committee of Enquiry into „Shell-Shock”*-hoz hasonló intézmény (1922), de még a bécsi Wagner-Jauregg-perhez hasonló sem.²⁶ Sőt Ferenczi, aki pedig nemzetközileg is úttörő módon járult hozzá ezen első poszttraumás szindróma kórképének a felállításához, a nyilvánosság előtt maga is eltávolodott a háborús neurózis témájától. A téma marginalizálódását az is elősegítette, hogy a magyar társadalmi és kulturális emlékezetben nem maradt olyan

²³ Sándor Ferenczi: *Contributions to Psycho-Analysis*. Boston, Toronto: Badger-Clark, 1916.

²⁴ A háborús neurózisok pszichoanalízise, 338.

²⁵ Charles S. Myers: A contribution to the study of shell shock. *Lancet*, 1915, 1: 316-320.

²⁶ Erős Ferenc: Lélekgyógyászat a háború szolgálatában. Freud, Ferenczi és a „háborús neurózisok”, 117.

mély nyoma, mint pl. az angolban, ahol Siegfried Sassoon és Wilfred Owen költők műveinek köszönhetően is sokáig széles körben napirenden maradt.²⁷ A háborús neurózisok emlékének elhalványulásában az is szerepet játszhatott, hogy a háború hivatalos (politikai) végével a felszínen a traumatizáltság valóban csökkenni látszott. Erre hivatkozva adott Ferenczi is egy optimista interjút a *Pesti Hírlap*nak 1923-ban, azt nyilatkozva, hogy „az emberek kedélye csodálatos rugalmassággal viselte el és heverte ki azt a heves, kegyetlen ostromot, melyet háború és forradalmak intéztek ellene”.²⁸ Úgy vélte, „a háborúból maradt idegsokkoknak mintegy kilencvenöt százalékát eltörölte a béke érzése, a feloldódása a többnyire tudatalatti félelemérzeteknek, melyek a Höferek [álhírek] idején még a rokkantakat sem szüntek meg kínozni. A megmaradt öt százaléknak csak a fele reménytelen, a másik fele egyszerűen öntudatlanul sem akar gyógyulni, talán rossz néven is venné szegény, ha kigyógyítanák, lévén a betegsége kenyérkereseti forrás.” Ferenczi szerint a kommün – a magántulajdon elvesztése vagy annak lehetősége – megrázóbb hatással volt a magyar társadalomra, mint a háború és a forradalmak együttvéve. Mint tudjuk, hosszú távon nem lett igaza: a tömegmozgató nagy háború valójában tömeges és mély traumát okozott, ami főként az elszenvedett veszteségeket a háborús vereséggel összeegyeztetni nem tudó társadalmakban vált akuttá. George Mosse például Németországra vonatkozóan kimutatta, hogy a háborús vereség, valamint a háború brutális, egyszersmind brutalizáló tapasztalata és az az általános meggyőződés, hogy kétmillióan haltak meg tulajdonképpen a semmiért, együtt vezettek egy újabb háborúhoz²⁹ – amibe aztán hasonló okok miatt Magyarország is belesodródott.

A Ferenczi Sándor születésének 150. évfordulója alkalmából elindított összkiadás-sorozat harmadik kötete a pszichoanalitikus 1914 és 1919 között – nagyrészt német nyelven íródott és általa magyarra fordított – cikkeit, tanulmányait tartalmazza, amelyeket Borgos Anna és Pető Katalin szerkesztők számos kísérfjegyzettel is elláttak, amikor összerendezték ezt a terjedelmes szövegkorpust. A közel száz írás között található hosszabb értekezés, rövidebb cikk, esettanulmány, előszó, számos könyvismertetés és nemzetközi folyóiratokban megjelent munkákról szóló beszámoló is, melynek több mint a tizede korábban soha sehol nem látott napvilágot. A szerkesztők nagy munkát végeztek, mert nemcsak az idegen kifejezések megmagyarázását vállalták magukra, hanem a szövegben említett szerzőket és a szakirodalmi hivatkozásokat is ismertették, sőt a tudománytörténeti előzményeket, illetve összefüggéseket is megvilágításba helyezték. Munkájuk további érdeme, hogy egy több mint tíz oldalas bevezetővel, valamint Ferenczinek az időszakra vonatkozó életrajzi vázlatával is ellátták kötetüket.

²⁷ Lásd ehhez: Szegedy-Maszák Mihály: A lövészárók irodalma. Az első világháború a prózairodalomban. In: Uő: *Jelen a múltban, múlt a jelenben*. Budapest, Pozsony: Kalligram, 2016, 124-182.

²⁸ N. n., Nem is olyan ideges ez a Pest. Ideg orvosok jó véleménye a pesti idegekről. *Pesti Napló*, 1923. február 18., 3.

²⁹ George L. Mosse: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. New York: Oxford University Press, 1990.